

ДОСЛИКАНИ ВЛАДАРСКИ ПОРТРЕТИ У ГРАЧАНИЦИ

Ликови двоје монаха на северном делу источног зида грачаничке припрате, насликани како од Христа Емануила примају аналаве с кукулима, и остаци умањених владарских портрета између њих одавно привлаче пажњу истраживача (сл. 1,2). О њима су писали Пера Ј. Поповић, Владимир Р. Петковић, Николај Љвович Окуњев, Светозар Радојчић, Десанка Милошевић, Павле Мијовић, Војислав Ј. Ђурић, Ева Хауштајн, Бранислав Тодић, као и неки други.¹ Сви они сложили су се у томе да је на левој страни композиције насликана замонашена српска краљица Јелена Анжујска. Натпис очуван крај њене представе с разлогом их је навео на такво препознавање.² Нажалост, натписи крај осталих портрета нису сачувани, или, као у случају монаха, нису у складу с иконографијом насликаног. Појавиле су се, стога, недоумице око идентитета портретисаних. Чини се да је Бранислав Тодић, који се последњи и најтемељније посветио проблему, сабрао сасвим уверљиве аргументе за препознавање монаха као замонашеног краља Уроша I.³ Нарочито је веродостојна понуђена иконографска анализа. У остацима владарских портрета (сл. 3), међутим, Тодић је видео краља Милутина и његовог сина Константина.⁴ Изнео је мишљење да су њихови портрети представљали део првобитне замисли композиције. Милутинов лик могао би се препознати у скици старијег владара с дугом двором бравом, одевеног у владарски орнат, на десној страни слике. Представа краљевог сина Константина била би, према Тодићу, она на левој страни. Од Христа Емануила краљ Милутин и његов син примали су владарске венце у облику куполасте стеме. Таквом иконографијом инвеституре желела се истаћи, сматра Тодић, Константинова предодређеност за наследника престола. Додатан легалитет избору наследника требало је да пружи

¹ На сву значајнију литературу о тим портретима упућује Б. Тодић, *Краљ Милутин са сином Константином и родитељима на фресци у Грачаници*, Саопштења 25 (1993), н. 1.

² За тај натпис cf. С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 44; Б. Тодић, *Грачаница. Сикарство*, Београд-Приштина 1988, 107.

³ Тодић, *Краљ Милутин са сином Константином*, 8-14.

⁴ *Ibidem*, 14-17; *idem*, *Српско зидно сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998, 51.

Сл. 1. Представе у најнижој зони северног дела источног зида припрате у Грачаници
Fig. 1. Depictions in the lowest zone of the northern part of the eastern wall of the narthex in Gračanica

заступништво двоје замонашених предака представљених у непосредној близини владара. Претпостављено је, такође, да је у току исликавања првобитна замисао измењена, те да су започети портрети краља Милутина и Константина били премазани плавом бојом. Испод ње је временом избила контура њиховог поништеног цртежа.⁵

Против предложеног препознавања насликаних владарских личности и на њему заснованог тумачења слике говоре неки технички, иконографски и историјски разлози. Најпре, уочљиво је да умањене представе владара нису припадале првобитној замисли композиције. Оне су у слику тек накнадно укључене. Још је Ђурђе Бошковић упозорио на то да су ови ликови “или савремени или млађи, ни у ком пак случају старији” од монашких портрета.⁶ Након чишћења фреске, Павле Мијовић је могао још одређеније да устврди како су две владарске фигурине накнадно “интерполиране” у композицију.⁷ Нажалост, поменути истраживачи изнели су своје закључке без икаквог подробнијег образложења. Ваља зато пажљиво размотрити питање хронолошког односа сликаних слојева грачаничке представе.

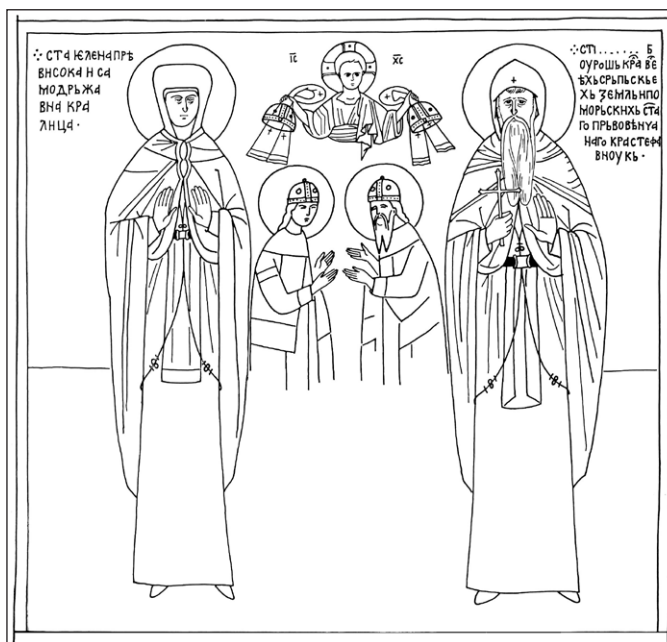
⁵ *Ibidem*, 14-22.

⁶ Ђ. Бошковић, *Светозар Радојчић, Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, Гласник Скопског научног друштва 15-16 (1936), 395.

⁷ П. Мијовић, *Царска иконографија у српској средњовековној уметности (III)*, *Старинар* 28-29 (1977-1978), 115-116.

Сл. 2. Графички приказ представа са сл. 1 (спојени цртежи Бранислава Живковића)

Fig. 2. Graphic presentation of depictions in Figure 1 (joint drawings of Branislav Živković)

Увид у стратиграфију разматране фреске пружа недвосмислена сведочанства. Запажа се, тако, да остаци портрета владара нису били прекривени плавом позадином представе с монашким ликовима. На оним местима где је плава позадина између фигура монаха најоштећенија или најистањенија контуре два умањена портрета нису уочљивије, што би било природно да је том плавом бојом прекривен првобитни цртеж. Напротив, управо на поменутих местима контуре се потпуно губе. Надаље, захваљујући опипљивом рељефу линија владарских портрета, сасвим је јасно да су оне нанесене прилично пастозно и то преко плаве позадине композиције с ликовима владара монаха.⁸ Из тога се мора закључити да умањене владарске представе нису поништаване, односно прекриване плавом бојом позадине. Оне су у композицију укључене након што је та боја већ увелико била постављена. Додатно сведочанство о томе пружа и чињеница да је за извођење основног цртежа владарских портрета изабран светли, жућкасти окер. Он није био погодан за скицирање на беличастој малтерној подлози, али је одговарао раду на тамноплавом фону већ завршене фреске. Најзад, сасвим је вероватно да умањени портрети владара нису били изведени само у цртежу, како је то претпостављено.⁹ Окером, нанетим широком четком, у потпуности су покривене површине

⁸ Да би остатке владарских портрета учинио видљивим, академски сликар Александар Томашевић их је приликом чишћења грачаничких фресака (1964-1976) ослободио скраме од шалитре, користећи “мало јачи раствор амонијака” (Мијовић, *Царска иконографија*, 115-116). При томе није нарушена или оштећена плава позадина, која се и данас сасвим добро очувала око и испод линија светлог окера цртежа умањених владарских ликова.

⁹ Cf. Тодић, *Краљ Милутин са сином Константином*, 14.

Сл. 3. Остаци досликаних портрета између представа краљице Јелене и краља Уроша I као монаха у Грачаници

Fig. 3. Remains of the additionally painted portraits between figures of the Queen Helene d'Anjou and King Uroš I as a nun and monk in Gračanica

нимбова, круна и златотканих делова орната – контоманикиона, лороса и епиманикија. Осим тога, на слици су видљиви трагови рада још једном бојом. Ивице ореола наглашене су и украшене линијом сасвим тамног, мрког тона. Рекло би се зато да су грачанички владарски ликови некада били до краја исликани. Међутим, секо-техником нанета боја касније је углавном отпала.¹⁰

Ка закључку да су умањени портрети двојице владара накнадно укључени у грачаничку слику води и анализа њене композиције. Одавно је уочено да су ликови монаха и монахиње међусобно знатније удаљени.¹¹ То је пружио додатну потпору уверењу како је простор између њих био испрва предвиђен за сликање две владарске фигурине.¹² Појава нешто већег размака између ликова замонашених Немањића захтева, међутим, другачије објашњење. До њега се може доћи тек када се у обзир узму сви елементи необичне грачаничке представе. Размицање ликова Јелене

¹⁰ Окер је најпостојанија боја у средњовековном фрескосликарству. Зденка Живковић истиче да постоје остаци фресака “на којима су све друге боје пропале или отпале, а окер је сачуван и ти остаци окера омогућују да препознамо сцене”. Cf. З. Живковић, *Промене вредности боја на фрескама полусрушених српских цркава*, in: *Копије фресака из српских средњовековних цркава у рушевинама*, Београд 1980, 23-24.

¹¹ П. Поповић, *Краљ Милутин као монах на фрески у Грачаници*, *Старинар*, III серија, 4 (1926-1927), 113, 114.

¹² *Ibidem*, 114; Тодић, *Краљ Милутин са сином Константином*, 14.

и Уроша I било је узроковано применом иконографије божаствене инвеституре у композицији сликаној на необичној, готово квадратној површини северног дела источног зида припрате. Лебдеће попрсје Христа Емануила уведено је у грачаничку представу уз очевидно настојање да портрети монаха Немањића задрже величину осталих стојећих фигура. Разумљиво је зато да услед ограничене висине најниже зоне живописа Господ који врши схимничку инвеституру није могао бити насликан изнад монаха. За њега се морало наћи место у међупростору што ће их знатније одвојити. Пошто су ликови Јелене и Уроша I насликани на необично широкој зидној површини, повећавање овог размака није нарушило, на другој страни, одстојање између њих и бордура на боковима композиције (сл. 1, 2). И то одстојање је доста велико, заправо одмерено у односу на необичну композициону структуру слике. Другим речима, било је још довољно простора за међусобно размицање монашких фигура у случају да је творац првобитне замисли слике хтео да између њих хармонично укомпонује додатне иконографске садржаје. Начин на који су у слику уведени умањени, сада једва разазнатљиви владарски портрети показује, стога, да они нису делови изворне композиције.

Намах се уочава да су две световњачке фигурине укључене у грачаничку слику уз превише “тискања” у средишњем делу композиције и нарушавање равнотеже у распоређивању маса. Линије њихових леђа готово се додирују с ивицама монашких фигура, заправо теку уз њих, пратећи их и прилагођавајући се њиховом току. Расположив простор између ликова монаха, у који су владарске фигуре утиснуте, пресудно је утицао на свођење димензија досликаних портрета. Подигнуте са тла, да се не би изгубиле у доњем делу слике, оне као да лебде у простору. Нигде у средњовековном српском сликарству није примењено иоле слично, сасвим непримерено решење с представама владара умањеним у односу на фигуре предака. Узалуд би се у старој српској уметности тражио и пример портрета суверена што су леђима потпуно окренути прецима. Уопште, однос између владара-потомака и монаха-предака, који међусобно не саобраћају, нема никакву иконографску логику. Важно је, такође, скренути пажњу и на веома речит став Христа Емануила. Он је руке с аналавима сасвим природно пружио ка монасима, па зато досликане круне не спушта на главе двојице владара, већ их гура у страну. Накнадно увођење ликова владара у већ заокружену композицију отворило је проблеме не само у формалној, већ и у идејној структури слике. Тако рецимо, непосредно иконографско везивање представе божаствене инвеституре владара за ликове монаха, који величају одрицање од власти,¹³ није утемељено у византијској, па ни српској средњовековној традицији. До овако формално незграпне и идејно не баш конзистентне поставке могла је довести само прерада изворног решења изнуђена неком нарочитом нуждом. Међутим, пут ка одгонетању разлога и смисла те прераде води тек преко препознавања ликова портретисаних владара.

¹³ Непосредно изнад представа замонашених српских владара насликана су попрсја светих Валаама и Јоасафа. О томе cf. V. J. Djurić, *Le nouveau Joasaph*, Cahiers archéologiques 33 (1985), 99-109.

Сл. 4. Калк остатака досликаних портрета у грачаничкој припрати

Fig. 4. Calque of the remains of the additionally painted portraits in Gračanica narthex

У науци су изношене различите претпоставке о идентитету досликаних личности. Светозар Радојчић, који је прихватио мишљење Пере Поповића да је реч о пресликаним, заправо поништеним малим фигурама с ореолима “као од деце”,¹⁴ веровао је да је заиста реч о дечијим портретима. Запитао се зато нису ли у питању ликови деце Стефана, будућег краља Дечанског, то јест “да није раније на том месту стајала слика Милутиновог сина Стефана и његове породице”.¹⁵ Претпоставка о било каквим дечијим портретима као делу шире првобитне целине не може се, међутим, одржати. Сасвим је јасно видљиво да владар насликан на десној страни има дугу, у два шиљата прамена раздељену браду. Насупрот Радојчићу, Ђурђе Бошковић је сматрао да су између Уроша I и Јелене досликани ликови неког монаха и монахиње.¹⁶ Пошто су умањени портрети недвосмислено обележени владарским инсигнијама, и то се мишљење мора одбацити. Владарске инсигније уочио је тек Павле Мијовић након чишћења фреске. Но, он је био уверен да су “интерполирани” портрети представљали краља Стефана Дечанског и његову жену. Мијовић је помишљао да је до њиховог увођења у програм дошло “беспорно много времена, можда и два три века доцније”.¹⁷ Таква хронологија досликавања потпуно је пороизвольна, а препознавање

¹⁴ Поповић, *Краљ Милутин као монах*, 114.

¹⁵ Радојчић, *Портрети*, 44.

¹⁶ Бошковић, *Светозар Радојчић, Портрети*, 395.

¹⁷ Мијовић, *Царска иконографија*, 116.

насликаних личности неприхватљиво, јер обе поседују изразито мушке инсигније, о чему ће бити више речи. Не може се прихватити, како је већ поменуто, ни мишљење да је реч о портретима краља Милутина и његовог сина Константина. Ипак, оно је било најтемељније и најсавесније образложено, па му стога ваља посветити и нарочиту пажњу.

Ако би контура представе старијег владара у општим цртама могла одговарати краљу Милутину, иконографија друге насликане особе никако није подобна портрету краљевог сина Константина (сл. 4). Без сумње, малена фигура на левој страни грачаничке представе припада неком сасвим младом владару или савладару, а не владарки.¹⁸ О томе сведочи околност да је владарска личност приказана голог врата, за леђа забачене косе, одевена у саκος уских рукава и с куполном стемеом на глави, какву јој с небеса пружа и Христос Емануил. Византијске и српске владарке из XIV века одликовале су се сасвим другачијим инсигнијама, одећом и начином ношења косе.¹⁹ Својевремено је, због знатне оштећености грачаничке представе, допуштена могућност да на њој приказани млади владар нема куполну стему него скромни венац у облику обруча. Међутим, такав венац – као ознака нижих достојанстава – није сликан у оквиру представа божаствене инвеституре владара у византијској уметности.²⁰ Осим тога, њега монарси нису стављали на главу када су облачили саκος украшен контоманикионом и опасан лоросом. Опремљени наведеним инсигнијама православни владари у позновизантијско доба носили су само куполне стеме или високе отворене круне. Поред многих портрета доба Палеолога, то потврђују и одредбе Псеудо-Кодиновог списка “О службама”.²¹ Ваља зато још једном истаћи да се саκος с периврахионом на десном рамену, контоманикион и лорос, чији је задњи крај пребачен преко руке, јасно уочавају на представи голобрадог владара у Грачаници.²²

¹⁸ То је, на основу венца који носи загонетна личност, исправно уочио већ Бранислав Тодић (*Краљ Милутин са сином Константином*, 14), мада истовремено доводи у питање тип тог венца.

¹⁹ У свечаним приликама оне су облачиле особиту хаљину веома широких рукава, а на главу им је стављана висока цилиндрична, при врху проширена, отворена круна – прополома. Коса и врат били су им потпуно покривени веловима и необично високим оковратницима, украшеним бисерјем и драгим камењем. Cf. Радојчић, *Портрети*, 83-85, сл. 23, 25, 27, 38, 40-47, 73; I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976, figs. 93136, , 138, 162, 181.

²⁰ У иконографији божаствене инвеституре владара примењиваној у византијској уметности Христос и његови изасланици предају искључиво круне које су биле ознака царске власти. Изузетак се, можда, може пронаћи у провинцијској уметности, на једној представи владара старе Русије. И на њој Господ венчава самодржавне владоце, али пошто руски велики кнежеви нису узурпирали царске круне, Јаропулк и Ирина (?) примају једноставне венце у облику обруча. Cf. Spatharakis, *The Portrait*, 40, fig. 14.

²¹ Pseudo-Kodinos, *Traité des offices*, introduction, texte et traduction par J. Verpeaux, Paris 1966, 200, 203.

²² Иако доноси цртеж разматране грачаничке фреске на којем је Бранислав Живковић мање или више прецизно означио све те инсигније, Б. Тодић наводи да је младић “имао, изгледа, тунику и огртач са наглашеним оковратником и нашивком на мишици леве руке”. Cf. Тодић, *Краљ Милутин са сином Константином*, 14, сл. 2.

Сл. 5. Константин, син краља Милутина, из Лозе Немањића у Грачаници

Fig. 5. Constanine, a son of the King Milutin, from Nemanjić family Tree in Gračanica.

Побројане инсигније, уз куполну круну, потпуно би одговарале крунисаном младом савладару, односно озваниченом престолонаследнику.²³ Од краја шездесетих или почетка седамдесетих година XIII века такав је у Србији носио титулу младог краља.²⁴ Сасвим другачије ознаке достојанства виде се на портрету Милутиновог сина Константина насликаном у самој Грачаници, на суседном делу истог, источног зида припрате.²⁵ Ту, на представи Лозе Немањића, Константин није означен као млади краљ и није представљен у руху и с инсигнијама савладара (сл. 5, 6). Он има скроман венац у облику обруча премоштеног преко темена полуобручем, а одевен је у тунику опасану танким појасом и плашт с фибулом, док у руци носи једноставно жезло без крста на врху. За разлику од главе младог владара на загонетној грачаничкој представи, Константинова глава на Лози није осветљена нимбом. Осим тога, Константин је приказан као уочљиво нижи од краља Милутина, готово као дечак, мада је око 1320. морао имати преко двадесет година.²⁶ То што на грачаничкој Лози Немањића Константин није

²³ Д. Војводић, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати*, у: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, Београд 1995, 265-268.

²⁴ М. Ivković, *Ustanova "mladog kralja" u srednjovekovnoj Srbiji*, *Историјски гласник* 3-4 (1957), 59-80; Р. Михаљчић, *Владарске титуле обласних господара. Прилог владарској идеологији у старијој српској прошлости*, Београд 2001, 26-42.

²⁵ Исправљајући мишљење неких старијих истраживача, Бранислав Тодић је показао да је фреска с ликовима Уроша I и Јелена као монаха настала у исто време кад и остале грачаничке фреске. Cf. Тодић, *Краљ Милутин са сином Константином*, 8-10.

²⁶ Константин је рођен у једном од ранијих легалних бракова Милутинових, пре краљеве женидбе с византијском принцезом Симонидом из 1299. године. Cf. *Историја*

Сл. 6. Константин, син краља Милутина, детаљ сл. 5

Fig. 6. Constantine, a son of the King Milutin, detail Fig. 5

означен као млади краљ и не поседује владарске инсигније, а сликан је умањењеног узраста и без нимба, говори јасно да он ни у сумрак живота краља Милутина није сматран савладарем.

Уосталом, ни писани извори не пружају сведочанство о Константиновом учешћу у власти и предодређености за наследника трона.²⁷ Својевремено је изнета претпоставка да је Милутинов син ковао у Скадру новац с натписом D(ominus) rex Co(n)stantinus.²⁸ Новија истраживања показала су, међутим, како тај новац по својим спољашним особеностима

српског народа, I, Београд 1981, 462-463 (С. Ђирковић).

²⁷ У науци су изношене само недовољно утемељене претпоставке о Константину као јасно одређеном престолонаследнику. Cf. *Историја српског народа*, I, 496, 497 (С. Ђирковић); М. Маловић-Ђукић, *Константин – син краља Милутина*, *Историјски записи* 38/3-4 (1985), 69-75; С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ. Култ Стефана Дечанског*, Београд 2007, 255-256.

²⁸ О томе подробно: И. Божић, *Dominus Rex Constantinus*, *Зборник Филозофског факултета* 12/1 (1974), 433-434, 440, са старијом литературом; Тодић, *Краљ Милутин са сином Константином*, 18-20.

Сл. 7. Српска икона из катедрале у Барију
с ликовима ктитора

Fig. 7. Serbian icon at the Cathedral of Bari,
with figures of the ktetors of the icon

припада знатно познијем периоду.²⁹ Зато је изгубило веродостојну основу мишљење да је Милутинов млађи син могао носити краљевску титулу и да је као озваничени престолонаследник управљао Зетом.³⁰ Према опису Антонија Беатила из 1620. године, Константин је у натпису на једној икони израђеној 1319. године био поменут без икакве титуле, само као син краљев.³¹ Име Милутиновог млађег сина, јавља се и у Сопоћанском поменику, али такође без титуле.³² Ни положај Константинове фигуре на грачаничкој Лози Немањића, лево од Милутина, не сведочи другачије. Он говори само о Константиновом хијерархијском преимућству у односу на сестру Царицу, насликану десно од оца. Портрет Милутиновог сина у грачаничкој Лози Немањића није добио место које је недвосмислено било одређено за наследнике престола.³³ У матеичкој Лози, рецимо, лево од владара била је насликана владарка, док се престолонаследников лик нашао на десној страни представе.³⁴ Да пред крај живота краља Милутина

Константин није био одређен за престолонаследника српског трона могао би да посведочи и низ портрета у Хиландарској припрати. Тамо је

²⁹ Приписан је Константину Балшићу и датован у крај XIV века (око 1391-1395). (cf. В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001, 68, 147, 152, 156, 168, 278, Таб. V). Владар на реверсу тог новца приказан је као сасвим зрео човек с брковима и дугом брадом подељеном у два прамена, што не одговара изгледу Милутиновог сина на грачаничкој Лози Немањића..

³⁰ Одавно је одбачена и претпоставка да је овај Милутинов син био намесник у Хуму с титулом кнеза. Cf. М. Динић, *Comes Constantinus*, ЗРВИ 7 (1961), 1-10.

³¹ В. Томић-Де Муро, *Српске иконе у цркви св. Николе у Барију, Италија*, ЗЛУ 2 (1966), 112. Занимљиво је, међутим, да се у главном натпису на икони, који преносе и Мавро Орбин (1601) и Беатило, помињао само краљ Милутин без сина Константина. Cf. *ibidem*, 111-112, 114, сл. 2.

³² А. Хадић, *Босна*, Србскиј летопис 99 (Будим 1859), 156 (према А. Ф. Гиљфердингу); С. Новаковић, *Српски поменици XV-XVII века*, Гласник СУД 42 (1875), 31.

³³ О томе cf. Д. Војводић, *Од хоризонталне ка вертикалној генеалошкој слици Немањића*, ЗРВИ 44/1 (2007), 298.

³⁴ *Ibidem*.

Сл. 8. Краљ Стефан Дечански и млади краљ Душан, детаљ

FFig. 8. The King Stefan Dečanski and the Young King Dušan , detail Fig. 7

непосредно пред смрт, у јесен 1321. године, насликан остарели српски краљ. У његовом друштву налазе се византијски цар Андроник II и царев савладар Андроник III, али не и син Константин.³⁵ Заправо, не постоји иоле веродостојно сведочанство о томе да је крај краља Милутина икада био представљен Константин на издвојеној слици власти у виду двојног портрета.³⁶

³⁵ О тим портретима cf. V. J. Djurić, *Les portraits de souverains dans le narthex de Chilandar*, Хиландарски зборник 7 (1989), 105-121; Д. Војводић, *Ктиторски портрети и представе*, у: *Манастир Хиландар*, Београд 1998, 250-257.

³⁶ Има доста разлога, посебно инсигнолошких, због којих је неприхватљиво препознавање краља Милутина и његовог сина Константина у сасвим фрагментарно очуваном портретима на северном зиду припрате цркве Светог Петра у Бијелом Пољу (о тим представама cf. Р. Љубинковић, *Хумско епархијско властелинство и црква Светог Петра у Бијелом Пољу*, *Старинар* н. с. 9-10 /1958-1959/, 119, сл. 23; Тодић, *Српско сликарство*, 49-51). Реч је о портретима двојице мушкараца одевених у хламиде и тунике. Уочљиво је да не стоје не супедионима. То нису представе монарха који су владали у XIV веку. Краљ Милутин никада није сликан без инсигнија врховне државне власти. Поготово не би могао бити насликан без њих крај краљице која поседује те инсигније и стоји на супедиону. Наиме, на источном зиду бјелопољске припрате, непосредно уз остатак поменутих портрета представљена је владарка с високом куном

Због свега наведеног веома је тешко прихватити мишљење да су у Грачаници између ликова Уроша I и Јелене као монаха били насликани краљ Милутин и његов син Константин. Реч је, сасвим сигурно, о неким другим личностима. С обзиром на релативну хронологију сликарских слојева, старосно доба и физиономске особености насликаних, као и на присутне инсигнолошке одлике, у досликаним портретима веродостојно се могу препознати једино краљ Стефан Дечански и његов савладар млади краљ Душан.³⁷ Њих двојица заједно су крунисани у Сврчину на Богојављење 1322. године. Тада је малолетни савладар добио титулу српског маладог краља и стекао право на инсигније које се у бити нису разликовале од владарских,³⁸ а какве срећемо на представи младог владара у Грачаници.³⁹ Душан је као млади краљ у свечаним приликама на глави носио куполну или пак отворену круну. Био је одевен у саос с контоманикионом, лоросом, периврахионима и епиманикијама. О томе нам уверљиво сведочанство пружају портрети у припрати Хиландара, Светом Димитрију у Пећи, Светом Николи Дабарском у Бањи и на оба слоја иконе Светог Николе из Барија.⁴⁰ Сви ови портрети показују такође да је у доба

и супедионом под ногама. Ако то није остатак лика свете царице Јелене већ заиста Симонидин, онда је краљев портрет морао бити насликан на хијерархијски једнако истакнутом месту, такође на источном зиду, ближе улазу у наос.

³⁷ Д. Војводић, *Укрштена дијадима и "торакион". Две древне и неуобичејене инсигније српских владара у XIV и XV веку*, in: *Трећа југословенска конференција византолога*, Београд-Крушевац 2002, 260, н. 64.

³⁸ Раде Михаљчић је изнео мишљење да Душан као млади краљ није био очев савладар, већ само озваничени престолонаследник (Михаљчић, *Владарске титуле*, 39-41). Међутим, пошто су поседовали владарске инсигније, српски млади краљеви, па и Стефан Душан, били су бар теоријски означени као учесници у врховној власти, односно савладари. У дечанској повељи Урош III истиче: "И Богом дарованим венцем Краљевства српског венчан бих на краљевство, у исти дан са богодарованим сином Краљевства ми, Стефаном" (П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 74). То недвосмислено значи да је и Душан, као млади краљ, крунисан богодарованим венцем на краљевство, што ће рећи на власт. Разумљиво је зато што су ликови српских младих краљева несметано укључивани у иконографију божаствене инвеституре владара, рецимо у Полошком и овде у Грачаници. Неће бити тачно да Стефан Душан пре 8. септембра 1331. није издавао повеље, како наводи Раде Михаљчић (cf. *ibidem*, 40). Сачувани су, наиме, Душанови анахроно употребљени печети с натписом: "Стефан, по милости Божјој млади краљ српски" (Л. Славева, В. Мошин, *Српски грамоти од Душаново време*, Прилеп 1988, 43-44, 47, бр. 3 и бр. 9). По свом државнотеоријском садржају веома је поучна за разматрање питање и повеља издата 1326. године призренској епископији. Стефан Дечански у њој вели да га је Бог посадио "на престо светих родитеља", па додаје: "И постави ме ... да владам и краљујем у отачаству мојем и са превазљубљеним сином мојим, младим краљем Стефаном" (*Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, Том III, Скопје 1980, 263-264). Дакле, млади краљ Душан, уз оца као врховног господара, влада и краљује по Божијој милости у читавом отачаству.

³⁹ О инсигнијама савладара у Византији и средњовековној Србији cf. Војводић, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића*, 265-268.

⁴⁰ *Idem*, *Ктиторски портрети и представе*, 257; Б. Тодић, *Српске теме на фрескама XIV века у цркви Светог Димитрија у Пећи*, *Зограф* 30 (2004-2005), 123-139;

савладарства Дечанског и Душана био успостављен обичај заједничког портретисања краља и маладог краља. Тој појави могуће је пронаћи аналогију у тексту повеље коју је Урош III Дечански издао призренској епископији 1326. године. У том документу српски владар истиче да он и његов син, “млади краљ Стефан”, приносе Богородици “један заједнички дар”, пошто им је “душа једна у два тела”.⁴¹ Као ктитори њих двојица су вероватно јединствено приступили и подизању Дечана.⁴² Позивањем на обичај заједничког ктиторства и заједничког представљања Дечанског и Душана лако би се могла објаснити појава њиховог двојног портрета у Грачаници.

За разматрање досликаних грачаничких представа нарочито значај имају две од горе поменутих портретских целина с ликовима Стефана Дечанског и Душана. Реч је о портретима с другог слоја позанте српске иконе из Барија и онима из припрате Хиландара. Икона из Барија пружа највероватнију формалну аналогију досликаним ликовима у Грачаници (сл. 7, 8). Њих и портрете Дечанског и Душана на поменутој икони повезују најпре инсигнолошке и физиономске особености које се могу срести и на осталим портретима ове двојице владара: куполне круне, сакоси с лоросима, дуга брада старијег владарца, подељена у два сасвим шиљата прамена, и голобрадо, заобљено лице младог савладара. Изразите сличности уочавају се, међутим, у појави умањених краљевских фигура, њиховој поставци и гестовима. Оба споменика показују двојицу владара како стоје готово потпуно окренути ка средишту сцене и благо погнути молитвено уздижу руке. Једино се разликује њихов размештај. На икони је портрет Дечанског добио место на левој страни, под благосиљајућом десницом светог Николе, док је Душанова представа насликана уз десну ивицу слике. Такав распоред портрета био је савим оправдан, јер је истицао хијерархијско првенство врховног господара српске државе. У Грачаници је овакав распоред измењен како би се портрети краља и његовог савладара боље уклопили у затечену иконографску и програмску целину, о чему ће бити још речи.

Портрети у припрати хиландарског католикона посебно су важни за наше разматрање јер је и тамо дошло до накнадних измена и досликавања владарских представа. Низ портрета у Хиландару проширен је после 6. јануара 1322. године увођењем ликова краља Стефана Уроша III Дечанског и младог краља Душана.⁴³ Они су насликани у продужетку портретског низа, на северној страни источног зида припрате, преко старијих светачких представа. Очигледно је да су нови српски владари пожелели да своје ликове придруже представама светих прародитеља (Симеона и Саве Српског), непосредног претходника на власти (краља Милутина) и двојице

В. Јовановић, *О једном ктиторском натпису у манастиру Бањи*, Зограф 4 (1972), 33, сл. 4; И. М. Ђорђевић, *О првобитном изгледу српске иконе светог Николе у Барију*, ЗФФ, серија А, Историјске науке књ. XIV (Београд 1989), 111-122;

⁴¹ *Споменици на Македонија*, III, 262-276, нарочито 275.

⁴² Б. Тодић, М. Чанак Медић, *Манастир Дечани*, Београд 2005, 19.

⁴³ Djurić, *Les portraits de souverains*, 119-121; Војводић, *Ктиторски портрети*, 57.

тадашњих византијских царева (Андроника II и Андроника III). Уверени смо да су иста жеља и исти разлози довели до идејно сличног, али иконографски и технички другачије спроведеног решења у Грачаници. Због познатог сукоба с оцем, Стефан Дечански је 1314. године био ослепљен, прогнан у Цариград и искључен из комбинација о наслеђу српског престола.⁴⁴ Зато су његов портрет и портрет његовог сина Душана били тенденциозно изостављени из тематских програма Грачанице и Хиландара. Накнадно укључивање ликова Дечанског и Душана међу представе владарских предака у обе цркве требало је да истакне њихово светородно порекло и легитимитет њихове власти. При том су се сликари прилагођавали расположивом простору и затеченој иконографској и про-грамској диспозицији. Разумљиво је стога да крајњи резултат прерада изворних решења није могао бити по свему савршен.

У Хиландару су пресликани ликови двојице светих ради увођења у програм портрета нових српских владара. При томе је веза досликаних представа с портретом краља Милутина остала прилично посредна и иконографски недовољно образложена. Слични проблеми јавили су се и у Грачаници. Тамо су портрети Стефана Дечанског и Душана досликани на лако доступној површини у најнижој зони, без потирања првобитних садржаја, али уз знатније нарушавање композиционе структуре и иконографске логике слике. Ни у Грачаници није било правих услова за непосредно повезивање ликова нових владара с портретом краља Милутина. Они су уклопљени између монашких представа двоје прародитеља, при чему је диспозиција старијих ликова утицала на неодговарајући распоред нових представа. Млади краљ Душан насликан је на хијерархијски истакнутијем месту. Нашао се под Христовом десницом, уз лик калуђерице. Портрет врховног господара државе, краља Стефана Дечанског, добио је место с леве Спаситељеве стране. То је, по свему судећи, учињено да би био примакнут монашкој представи једног од бивших државних господара – Уроша I – а затим и другим династичким садржајима у програму припрате и улаза у наос.⁴⁵ Због тога досликавање портрета Дечанског и Душана у Грачаници, као и у Хиландару, показује много више смисла у ширим програмским оквирима. Монашке представе Уроша I и Јелене биле су просторно-програмски и идејно приближене ктиторској композицији – у којој Христос крунама инвестира краља Милутина и краљицу Симониду – и представи Лозе Немањића, обележеној такође иконографијом божаствене инвеституре владара. Зато су се и накнадно насликани портрети двојице Богом венчаних владара укључивали у необично широк идејни круг програма грачаничке припрате. А он је саткан од мисли о боголикости и богоизбраности земаљске власти, светородности династије, њеној пове-заности с националном црквом, легитимитету наслеђивања престола итд.

⁴⁴ *Историја српског народа*, I, 462-465 (С. Ћирковић).

⁴⁵ Овде се мора имати на уму да је и ктиторски портрет краља Милутина насликан на јужној, заправо левој страни пролаза у наос, под благосиљајућом Христовом левицом, на хијерархијски мање истакнутом месту у односу на представу краљице Симониде (Тодић, *Грачаница*, 170, таб. XIX, сл. 105, 106). До овог поремећаја, који је утицао и на распоред других немањићких портрета у најнижој зони грачаничке припрате, морали су довести посебни разлози. Биће да је у питању жеља да се управо лик краља-ктитора, а не краљице, постави уз представу *Лозе Немањића*, насликану на јужном делу источног зида припрате.

Чини се, на послетку, да није нимало случајно што су необична досликавања владарских портрета извршена баш у Хиландару и Грачаници. Хиландар је био кључна владарска задужбина, Милутинова ктиторија и испостава српске Цркве и државе у интернационалној светогорској средини, па стога и необично важна дипломатска кота. Грачаница је имала другачији значај. Реч је о старом епископском средишту и угледној задужбини краља Милутина с посебно надахнутим, веома развијеним и због одважних иконографских новина утицајним династичким програмом. Разумљиво је, стога, што су нови српски владари, Дечански и Душан осетили нарочиту потребу да своје ликове придруже портретским целинама баш у та два култна средишта. То, међутим, не значи да сличним решењима нису могли прибећи у неким другим важним, а сада уништеним црквама. Наслућује се, тако, њихово настојање да се на неки начин вежу за Бањску, како би и тамо указали на своје сродничке везе с ктитором и претходником на власти. Управо је Милутинова гробна црква била изабрана за вечно покојиште прве жене Стефана Дечанског, Душанове мајке краљице Теодоре.⁴⁶

Dragan Vojvodić

ADDITIONALLY PAINTED PORTRAITS OF RULERS IN GRAČANICA

Among figures of the Serbian King Uroš as a monk and his wife Helene d'Anjou as a nun on the eastern wall of Gračanica narthex, there were portraits of two rulers, additionally painted. The fact that those diminished portraits of rulers were of a later date than those of monks is clearly indicated by the sequence of painting as well as by compositional characteristics of the entire representation. Regarding the additionally painted portraits, mainly the basic drawing has been preserved. However, since nimbus and elements of costume were painted ocher, while nimbus were also circled in brown, we could conclude that the mentioned figures of rulers in Gračanica were completely painted before. It seems that most of the pigment, applied *al secco*, later fell off. Judging by the manner in which the considered portraits were "inserted" into the original composition, and also, according to physiognomy characteristics of the persons depicted, the appearance of their rulers' insignia (semi-spherical crowns, *sakoi*, *loroi*, etc.) and well known historical facts, both persons on the painting can be positively identified. They are King Stefan Uroš III Dečanski and his son, the Young King Dušan. This identification of the additionally painted figures is also confirmed through comparison with the preserved portraits of Dečanski and Dušan. In that aspect, the Serbian icon from the Cathedral of Bari is especially interesting. Figures of two rulers have been additionally painted in Gračanica, same as in Hilandar, after the coronation of Stefan Dečanski and Dušan on January 6th, 1322, and before September 8th 1331. They have been created as a result of an intention to associate images of the new rulers with other dynastic depictions in the narthex of Gračanica. Consequently, the iconographical program of the narthex shows as legitimate the ascension to power of Dečanski and his fellow ruler. The portraits of Dušan and his father were consciously omitted from the original program of Gračanica and Hilandar as a result of the well known conflict between Stefan Dečanski and the King Milutin in 1314.

⁴⁶ Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1990, 99-100.

